

УДК 821. 161. 2: 22.015

кандидат філологічних наук Вардеванян С. І.,

Чернівецький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

ЛІТЕРАТУРНИЙ МОТИВ ВБИВЦІ Й ЖЕРТВИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЕПОХИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

У статті досліджується функціонування загальнокультурного мотиву вбивці й жертви в українській літературі епохи тоталітаризму. Зокрема, концентрується увага на творах І. Огієнка, І. Багряного, В. Барки. Констатується характерне для епохи тотального контролю заміщення понять добра і зла, вбивці й жертви.

Ключові слова: літературний мотив, вбивця і жертва, Каїн і Абель, тоталітаризм.

Vardevanyan S.I. Литературный мотив убийцы и жертвы в украинской литературе эпохи тоталитаризма / Черновицкий торгово-экономический институт КНТЭУ, Украина, г. Черновцы.

В статье исследуется функционирование общекультурного мотива убийцы и жертвы в украинской литературе эпохи тоталитаризма. В частности, концентрируется внимание на произведениях И. Огиенка, И. Багряного, В. Барки. Констатируем характерное для эпохи тотального контроля замещение понятий добра и зла, убийцы и жертвы.

Ключевые слова: литературный мотив, убийца и жертва, Каин и Абель, тоталитаризм .

Vardevanyan S. The literary motif killers and victims in Ukrainian literature of totalitarianism / Chernivtsi Trade and Economics Institute KNTEU, Ukraine, Chernivtsi.

The article examines the operation of general motive killer and victims in Ukrainian literature of totalitarianism. We focus on the texts I. Ogiyenko, I.

Bagryanyj, V. Barca. Observe the substitution of concepts of good and evil, killer and victim, which is characteristic of the literature of this era.

Key words: literary motif, the killer and the victim, Cain and Abel, totalitarianism

Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Добро і зло, гріх, віра, благо, свобода волі, істина, пізнання, любов до ближнього, справедливість, влада, спокута, каяття, самопожертва, індивідуалізм, самотність – далеко неповний перелік проблем, які репрезентують літературний дискурс, що утворився навколо мотиву взаємовідносин вбивці й жертви. Особливо актуальним цей мотив стає для української літератури кінця 40-их – 50-их років ХХ століття. В цей час Україна, як і весь Союз, ще знаходиться, з одного боку, під впливом страху перед недавнім терором, а з іншого – під наркозом перемоги у другій світовій війні. Письменники ж, які знаходяться в еміграції, першими починають осмислювати щойно пережите, шукаючи паралелі до того, що відбувається, в Біблії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над розкриттям аспектів літературного резонансу Біблії на українському матеріалі працюють В. Антофійчук, І. Бетко, І. Набитович, Г. Сивокінь, В. Сулима, М. Сулима та ін. Глибоким проникненням у сутність функціонування біблійних образів на українському ґрунті відзначаються статті Б. Криси, О. Матушек, Б. Мельничука, Г. Ноги, Ю. Пелешенка, С. Кирилук, та ін. Темі братовбивства в українській літературі приділили увагу у своїх статтях М. Багрій, О. Білецький, С. Гальченко, О. Дзера, М. Ільницький, С. Єфремов, Д. Козій, М. Ласло-Куцюк, М. Крупач, Я. Мельник, М. Неврлий, Я. Ривкіс, А. Скоць, С. Павличко, О. Огоновський, Б. Тихолоз, І. Чернова, Р. Чопик, П. Филипович, Г. Церна та ін.

Метою нашої розвідки є дослідити функціонування загальнокультурного мотиву вбивці й жертви, конкретизувавши його до

біблійного мотиву про перше братовбивство, в українській літературі епохи тоталітаризму. Зокрема, концентруємо свою увагу на філософській містерії І. Огієнка (Митрополита Іларіона) «Каїн і Авель» (1944 – 1957), романі І. Багряного "Сад Гетсиманський" (1948 – 1950) і повісті В. Барки "Жовтий князь" (1958 – 1961).

Виклад основного матеріалу. За формально-змістовими ознаками містерія Івана Огієнка "Каїн і Авель" є продовженням і дописуванням канонічного тексту. Автор у поемі моделює ситуацію, в якій опинилися Адам, Єва та їхні діти після вигнання з раю.

Кожен із зображених персонажів по-різному ставиться до втрати раю. Адам, усвідомлюючи свій гріх, намагається його спокутувати важкою працею. Він сприймає сувору дійсність покійно, як справедливе покарання за первородний гріх – непослух Богові. Зовсім інакше І. Огієнком зображена Єва. Вона теж сумує за раєм, розуміючи, що втрачене не повернути, але у ній ми не бачимо ні крихти каяття. Єву не цікавить дихотомія добра й зла, вона шукає силу [1, с. 237 – 238].

Незважаючи на материні хитання, пошук нею компромісів, її син Авель – богобоязлива людина, він щиро по-дитячому захоплюється усім, що створив Бог. Як і батько, Авель намагається повернути рай щирою молитвою, натхненною працею, повною відданістю Єгови, й так само щиро починає вірити в майбутнє спасіння.

Каїн розуміє цінність віри, шкодує, що її втратив, але якщо віра Авеля, як і Адама, полягає у впевненості в майбутньому спасінні, то погляд Каїна спрямований у минуле. У його молитві звучить прохання повернути людей до раю. Майбутнє лякає первістка Єви, адже там на нього чекає смерть. Найбільшою несправедливістю Всевишнього Каїн І. Огієнка, як і герой Байрона, вважає смертність людини. Однак, після вчиненого Каїн розуміє, що не смерть є найстрашнішим. Братовбивця навіть починає прагнути до неї:

Пошли ж скоріш смертельну кару,

В Твоїх руках я весь, – карай [1, с. 259].

Каїн Івана Огієнка не є злочинцем. Його гріх ненавмисний, випадковий, стихійний. Каїн швидше нещасний. Що таке щастя і в чому полягає гріх Каїна? Щастя для Адама, "...то життя спокійне, // Братерство любе й Божа згода", для Єви щастя у втраченому раї: "Світило Щастя нам безкрає, – // Й минуло все...", для Авеля щастям є сама мрія про рай: "Як хочеш в світі бути щасливим, // Хай в тебе в серці сяють Зорі, // Своім хай сяйвом мерехтливим // Лагодять пристрасті суворі!". Каїн же так і не висловлює своє розуміння щастя. Він говорить про те, чого він не хоче, чого не приймає, чому не вірить. У Каїна немає мети, і в цьому його нещастя. За словами Авеля:

Нещасний ти, – не знаєш Бога,
Не знаєш Крайньої Мети,
Куди веде твоя дорога, –
Нещасний ти! [1, с. 232].

У творі "Народження людини" І. Огієнка Ангел Хоронитель веде суперечку з Дияволом, наполягаючи на добрій природі людини: "Нема самого Зла на Світі, // Де брак добра, там Зло буяє" [1, с. 32]. Ця теза є, по суті, перефразованою сентенцією Томи Аквінського "сущє і блага є поняттями взаємозамінними" [2, с. 742]. Іншими словами, все, що стосується сфери добра, виражається в термінах буття (спокій, праця для людей, творчість), тоді як усе, що стосується сфери зла – в термінах небуття (ніщо, нищення, руїна, хаос). Тобто зло – це не просто відсутність якогось блага, не просто лакуна, а позбавленість, відсутність або недостатність форми буття. Отже, існує несиметричність між сферами добра і зла. В цьому контексті вічне запитання "якщо Бог – творець всього, то чи є він і автором зла?" перестає бути риторичним. Бог – творець тільки сущого, буття, а буття – це завжди благо.

Зникнення буття, повернення до хаосу в І. Огієнка "предвічної завірюхи" – це уже дорога Диявола, дорога зла, шлях до нищення і руїни. Саме руїну найгіршим злом вважає автор містерії. У творі "Народження

людини" апогеєм зла є алегоричний образ нищення – Дух Руїни-Комуніст. Його появі передують Злидні, Хвороба, Старість, Безнадія, Смерть. Але Дух Руїни-Комуніст – це зло абсолютне. Каїн І. Огієнка – людина, яка втратила духовну основу – віру, і з цього моменту стала легкою здобиччю для злих руйнівних і для неї, і для оточуючих сил. Як бачимо, у містерії І. Огієнка жертвою є не тільки Авель, але й Каїн.

Фінал містерії оптимістичний: Хор Ангелів пророкує прощення і щастя, що відповідає жанру духовної поезії. За словами самого І. Огієнка: "Ціль і завдання релігійного поета – допомогти Людині стати найближче до Бога, визнати Його своїм рідним Батьком, поєднатися з ним, – о б о ж и т и с я" [1, с. 325].

Та небагато оптимістичного можна знайти в радянській дійсності сталінських часів. Створений І. Огієнком алегоричний образ Духа Руїни-Комуніста дуже точно відображає суть епохи тоталітарного режиму, найгеніальнішим і найстрашнішим винаходом якого було зведення барикад між жителями однієї країни, представниками однієї нації, членами однієї родини. Дух Руїни-Комуніст заявляє:

Пушу одного на одного,
Й війною піде брат на брата:
Не буде більше в вас Святого,
І стане Правда вам щербата! [1, с. 71].

Фольклорна легенда про Каїна, який убив свого брата, і з тих пір місяць носить відбиток цього страшного гріха, стала на перший погляд тільки емблемою для таких страшних документів тоталітарної доби, як роман І. Багряного "Сад Гетсиманський" (1948 – 1950) і повість В. Барки "Жовтий князь" (1958 – 1961). Придивившись уважніше, розуміємо, що каїнівська структура у названих творах не просто літературним штампом, а має принципове значення для розуміння мотивувань їх колізій.

У романі І. Багряного "Сад Гетсиманський" імена старозавітних братів згадано лише в одному епізоді: "На щиті вогненному, на щиті золотому Каїн

підняв Авеля на вила і так держить його. Держить перед очима, не дає й зморгнути..." [3, с. 35] Але каїнівський мотив або мотиви близькі йому семантично пронизують увесь твір. Це може бути наївне запитання малого Андрійка: "Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?" [3, с. 35], чи розпачливий зойк тільки-но арештованого Андрія Чумака: "Логіка говорить, що то втяв хтось із його братів, але все нутро бунтується шалено: "Не може бути!!"" [3, с. 37], чи мученицький крик молодшого Чумака під час тортур в застінках НКВД: "Брати мої, брати мої!" [3, с. 195] або страшна галюцинація емблеми на місяці у змученого фізично і психічно в'язня, чи історія про п'ятьох братів, які завербували один одного... Цей перелік можна продовжувати ще довго.

Поступово до мотивів семантично близьких до Каїнового приєднуються інші мотиви й образи біблійного походження: мотив зради Христа Іудою, мотив покарання зрадника, мотив Голгофи, невинного мученика. Щодо біблійних образів, то майже завжди вони персоніфікуються в якогось реального персонажа або символізують топонім: Голіаф – Охріменко, апостол Петро – священник Петровський, Вічний Жид – "чистій черевиків" Саркісьян, Іуда – отець Яков, сад Гетсиманський – Україна в часи сталінських репресій.

Погодимось із зауваженням В. Антофійчуком того, що паралель "Андрій Чумак – Ісус Христос" виглядає штучною [4, с. 27]. Справді, подібних паралелей у романі можна навести чимало. Наприклад, комбриг Васильченко – Ісус Христос. Васильченко – орденоносець, легендарний подвижник революції, що "заповідалася на прихід царства любови, братерства, рівности..." [3, с. 148]. Васильченко – цей новий мученик, який витримав усі тортури, не зрадивши власні ідеали і померши з раною між ребрами, "пробитою чимось тупим" (алюзія на Христову рану від списа).

Багато в романі є і юд, які зраджували своїх учителів, і апостолів Петрів, що відмовлялися від них, і агасферів, які ображали їх, не бракує і каїнів.

Цей калейдоскоп вічних образів із рухом колізії роману стає динамічним, починає обертатися, трансформуватися, переставляючи верх і

низ, добро і зло, правду і брехню. Ось уже зраджений Андрій сам стає зрадником-"вербовщиком", а його лютий слідчий – мучеником, уже в тюрмі сидить той, хто її будував, ось уже послідовні прихильники марксистсько-ленінської ідеології стають її жертвами. Перед читачем проявляється страшна гротескна картина божевільної тоталітарної дійсності. За влучною характеристикою сутності тоталітаризму О. Забужко, "Коли винні всі, сама ідея вини, – а отже, і суду, і навіть просто оцінки – втрачає сенс, а добро і зло, краса й неподобство, істина і лжа зливаються в суцільному вихорі біснуватого танцю" [5, с. 31]. Біблійні ж сюжети і образи "виконують при цьому функцію морально-естетичного каталізатора: конкретно-історична дійсність розглядається й оцінюється з точки зору вселюдського милосердя євангельських постулатів" [4, с. 25]. Завдяки традиційним образам ми можемо абстрагуватися від конкретно-історичної проблематики і перевести її у позачасову загальнолюдську площину, в якій викристалізуються основні запитання поставлені перед нами автором. Чому романтична і така прекрасна, на думку її творців, Революція з її гуманістичними ідеями рівності і братства "виродилася в паскудство"?

В одному зі спогадів Андрія є символічний епізод, який вважаємо за доцільне навести тут. Йдеться про одну, придуману маленькими ще братами, захоплюючу гру полювання на метеликів:

"Ті метелики ловлячи, вовтузяться вони – чотири манюнькі брати, як манюнькі мурини. Вони накривають метеликів картузиками а чи долонями, обережно вибирають їх, щоб не покалічити, і радісно зносять їх у прекрасний, спеціально збудований пишний палац – з блакитного, червоного, жовтого, білого шкла... То чудесний, дивний палац. ...Боже, Боже! Який жаль! Не всі метелики літають! Деякі позбивали собі крильця в пишному палаці і вже не можуть літати, а деякі й зовсім мертві..." [3, с. 38].

Символізуючи романтичну, але абстрактну, красиву, але не тривку ідею, скляний палац на практиці перетворюється в тюрму. Відповідей на запитання "чому це сталося?" може бути багато: наївність, недосвідченість,

незнання реального життя, притаманна молодості безапеляційна віра у власну правоту. Проектуючи цей висновок на події в Україні часів тоталітаризму, змальовані в романі, пояснення знаходимо у факті перерваності спадкоємності поколінь, відірваності від власних коренів в екзальтованому пориві будівництва прекрасного майбутнього. Уже початок роману вказує на цей факт. Як зауважує В. Антофійчук, старий Чумак, "не дочекавшись синів, помирає, так і не виказавши їм свого заповіту. Чи ж не звідси починаються оті страшні для нащадків ковальського роду поневір'яння..." [4, с. 25 – 26].

У пошуках авторового розуміння виходу з цієї історичної колізії звернемося до фіналу символічного епізоду з метеликами. Поховавши метеликів, і повтикавши в їх могилки хрестики, брати "такий гарний, чарівний палац руйнують геть і з того шкла кольорового будують над цвинтарем пишний собор..." [3, с. 39].

Отже, відродження національної духовності, яку символізує цей собор, повернення до власних коренів, без яких людина стає шукачем якогось чужого пристанища, як красивий сильний нащадок козацького роду Донець, що став жорстоким слідчим НКВД, і побудова на цій основі нового, об'єднаного суспільства. Бо тільки так можна боротися за свободу, незалежність, право бути господарем на власній землі – ось, на нашу думку, основний пафос роману І. Багряного "Сад Гетсиманський".

Каїнів мотив, будучи одним з основних у романі, щодо головних героїв – чотирьох братів – залишається нереалізованим і трансформується в мотив зради: Іудою виявляється не один із братів, а отець Яков.

Для другорядних персонажів мотив братовбивства використовується в романі за принципом антитези. Антагоністи Каїн і Авель символізують увесь український народ, розділюючи його на Каїнів і Авелів, убивць і їх жертв.

З подібною семантикою традиційного образу стикаємось у повісті В. Барки "Жовтий князь". Знак Каїна на місяці, про який говорить Мирон Данилович, служить у повісті своєрідним пророцтвом того, що "один одного

вилами підкинув" [13, 73], предвісником "темних могутностей", частиною наступаючого апокаліпсиса. Апокаліпсиса, спричиненого Духом Руїни Комуністом.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що знак Каїнового гріха на місяці набуває в українській літературі ХХ ст. ознак не лише символу тоталітарної сталінської епохи загалом, а й кожної людини зокрема. У цей час кожен для себе вирішував – бути йому Авелем чи Каїном, часто об'єднуючи обидва антагоністичні начала у своїй душі, що й відобразилося у художній творчості. Як заявляє Огієнків Дух Руїни – Комуніст: "Паную в кожній я Людині, // І маю тепле там кубло... [135, 69].

Висновки. Характерні для творів "Сад Гетсиманський" і "Жовтий князь" ремінісценції й алюзії біблійних образів і мотивів у тому числі й Каїнового, з одного боку, виводять описані події на загальнолюдський рівень глобально значущого, всесвітньо важливого, з іншого – розкривають невідомі до того аспекти "будівництва нового соціалістичного суспільства". Традиційні образи Каїна й Авеля символізують у названих творах ідеологічне протистояння українців, що в силу різних причин стали прихильниками антагоністичних ідей та переконань.

Каїнівська міфологема пов'язується з актуальними для епохи-реципієнта подіями. Однією з граней ця міфологема розкривається у поліфункціональному понятті тоталітаризму як політичного, соціального, ідеологічного, ментального явища людського феномена. У творах В. Барки, І. Багряного, І. Огієнка прочитується творення концептуально викінченої моделі художнього світу, покликаної допомогти читачеві простежити загальний механізм зародження й функціонування репресивної машини тоталітаризму, виявити підвалини, на яких засновується, і умови, в яких приживається деспотичний режим. Тоталітаризм як система всеохопного контролю і подвійної моралі призводить до постійного заміщення, швидше навіть нуртування понять добра і зла. Перспективність подальших розвідок

полягає в потребі розглянути й інші твори тоталітарної доби з точки зору зазначеної проблеми.

Література:

1. Митрополит Іларіон. Твори / Митрополит Іларіон (І. Огієнко). – Т. 1: Філософські містерії. – Вінніпег, 1957. – Т. 1. – 336 с.
2. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф.Ильичев, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
3. Багряний І. Сад Гетсиманський / І. Багряний. – К.: Дніпро, 1992. – 528 с.
4. Антофійчук В. Своєрідність трансформації біблійних образів у романі І. Багряного "Сад Гетсиманський" / В. Антофійчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 140. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 25 – 29.
5. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика / О. Забужко. – 3-є вид., доповн. – К.: Факт, 2006. – 352 с.
6. Барка В. Поезія. Повість "Жовтий князь" / В. Барка. – К.: Наук. думка, 2000. – 304 с.

References:

1. My`tropoly`t Ilarion. Tvory` / My`tropoly`t Ilarion (I. Ogiyenko). – T. 1: Filosofs`ki misteriyi. – Vinnipeg, 1957. – T. 1. – 336 s.
2. Fy`losofsky`j ency`klopedy`chesky`j slovar` / Gl. redakcy`ya: L.F.Yl`y`chev, P.N.Fedoseev, S.M.Kovalev, V.G.Panov. – M.: Sovetskaya ency`klopedy`ya, 1983. – 840 s.
3. Bagryany`j I. Sad Getsy`mans`ky`j / I. Bagryany`j. – K.: Dnipro, 1992. – 528 s.
4. Antofijchuk V. Svoyeridnist` transformaciyi biblijny`x obraziv u romani I. Bagryanogo "Sad Getsy`mans`ky`j" / V. Antofijchuk // Naukovy`j visny`k

Chernivecz'kogo universy'tetu. – Vy`p. 140. Slov'yans'ka filologiya. – Chernivci: Ruta, 2002. – S. 25 – 29.

5. *Zabuzhko O. Xroniky` vid Fortinbrasa. Vy`brana eseyistka / O. Zabuzhko. – 3- ye vy`d., dopovn. – K.: Fakt, 2006. – 352 s.*
6. *Barka V. Poeziya. Povist` "Zhovty`j knyaz`" / V. Barka. – K.: Nauk. dumka, 2000. – 304 s.*